

(56:9-59:21; 60:1-63:6). De proloog grijpt enerzijds terug op DJ, vooral op diens nadrukkelijke uitnodiging tot het heil (cp. 55), anderzijds grijpt zij vooruit op het verre perspectief van TJ: de verzameling van alle volken met de rechtvaardigen van Israël op de heilige berg van YHWH (66:15-24). De twee hoofddelen verhouden zich als schets van de trieste werkelijkheid en aankondiging van Gods toekomst: de misstanden op de berg van YHWH en de verheerlijking van Sion door het licht van YHWH, die gepaard gaat met de komst van de vreugdebode. In het spanningsveld tussen deze twee polen ontstaat de nieuwe geloofsgemeenschap, het nageslacht van de Knecht, dat de poorten van Gods woning op Sion binnentrekt. Aldus bezorgt TJ nieuwe betekenis en uitwerking aan langzamerhand oude visioenen voor een volk dat lijdt onder de stagnatie daarvan.

VERZAMELING VAN HET OUDE TESTAMENT

DR. W.A.M. BEUKEN

Commentaar op Jesaja deel III⁴

CALLENBACH

UITGEVERIJ G.F. CALLENBACH bv
NIJKERK

Dr. W.A.M. Beuken

JESAJA

deel III A

Sinds een eeuw beschouwt men Jes. 55-66 als een zelfstandige verzameling profetische orakels. Dit gebeurt enerzijds terecht, omdat de situatie van de geloofsgemeenschap in dit derde deel van het boek Jesaja wezenlijk verschilt van die in de twee vorige delen, anderzijds ten onrechte, omdat we deze hoofdstukken niet kunnen begrijpen zonder het tweede deel, Jes. 40-55, daarbij te betrekken. Het nauwe verband tussen beide profetieën blijkt bovendien uit hun sterke verwantschap in taal.

Deutero-Jesaja (DJ) situeert zijn profetie tegen het einde van de ballingschap, Trito-Jesaja (TJ) spreekt over de moeilijkheden na de terugkeer uit deze ballingschap. Hij plaatst de teleurstellende werkelijkheid van zijn dagen tegen de achtergrond van het heil, door zijn voorganger verkondigd. Hij is eigenlijk alleen bezig met de vraag waarom de beloften van DJ nog niet verwerkelijkt zijn en op welke wijze dit wél kan en ten slotte zal gebeuren. De toekomstverwachting van DJ leeft dus voort in TJ, maar dit neemt niet weg dat we grote verschillen constateren tussen de twee profeten. TJ heeft de boodschap van DJ ingrijpend moeten vertalen naar de omstandigheden waarin Gods volk in zijn tijd leefde. Niet de terugkeer uit Babel was aan de orde, maar de opbouw van de samenleving in het land van de belofte. Vele begrippen krijgen daarom een andere inhoud, zoals weg, gerechtigheid, licht, troosten, land, de komst van God en bovenal het nageslacht van de Knecht. TJ is opvallend creatief in deze transposities. Zij komen voort uit de opvatting van zijn taak. Hij moest de belofte van DJ actualiseren voor een ander tijdsgewricht. Daarom legt deze commentaar sterke nadruk op het verband tussen Jes. 56-66 en Jes. 40-55. Hij nodigt de lezer uit TJ te begrijpen als een profeet die een beroep doet op de orakels van zijn voorganger en daaraan een uitleg geeft, die in zijn ogen als de enig authentieke geldt. Aldus staan we bij TJ voor het verschijnsel van Schrift als commentaar op Schrift.

Deel III A bevat de commentaar op Jes. 56:1-63:6. Dit stuk bestaat uit drie segmenten: de proloog (56:1-8) en twee hoofddelen

vervolg: zie achterflap

Een theologische commentaar onder redactie van Dr. A. van Selms (†), Dr. A.S. van der Woude en Dr. C. van Leeuwen

Verschenen:

Genesis (I en II) door Dr. A. van Selms
Exodus door Dr. F.C. Fensham
Leviticus door Dr. B. Maarsingh
Numeri (I en II) door Dr. H. Jagersma
Deuteronomium (IA en IB) door Dr. C.J. Labuschagne
Jozua door Dr. M.A. Beek
I Samuël (I en II) door Dr. A.H. van Zyl
Koningen (I en II) door Dr. H.A. Brongers
Kronieken (I en II) door Dr. K. Roubos
Esther door Dr. J.A. Loader
Job (I en II) door Dr. A. van Selms
Psalmen (I en II) door Dr. N.A. van Uchelen
Prediker/Hooglied door Dr. M.A. Beek
Jesaja (I) door Dr. L.A. Sniijders
Jesaja (IIA, IIB, IIIA en IIIB) door Dr. W.A.M. Beuken
Jeremia (I en II) door Dr. A. van Selms
Jeremia (III) en Klaagliederen door Dr. A. van Selms
Ezechiël (I en II) door Dr. B. Maarsingh
Hosea door Dr. C. van Leeuwen
Amos door Dr. C. van Leeuwen
Micha door Dr. A.S. van der Woude
Jona/Nahum door Dr. A.S. van der Woude
Habakuk/Zefanja door Dr. A.S. van der Woude
Haggai/Maleachi door Dr. A.S. van der Woude
Zacharia door Dr. A.S. van der Woude

**STICHTING DE GIHONBRON
MIDDELBURG
2021**

JESAJA

deel III A

UITGEVERIJ G.F. CALLENBACH bv – NIJKERK 1989

aan Vader en Moeder
zestig jaar in trouw verenigd
(1929-1989)

'So moeten wij der minnen volgen'
(Jan van Ruusbroec)

© 1989 Uitgeverij G.F. Callenbach bv, Nijkerk

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 90 266 0204 9

7	INLEIDING
19	Proloog: toegang voor alle volken op de heilige berg van YHWH 56 : 1-8
41	EERSTE HOOFDDEEL: DE WONING OP DE BERG 56 : 9 – 59 : 21
45	I Verdrukking van de rechtvaardige en overspel op de berg 56 : 9 – 57 : 13
79	II Een weg naar Gods Woning voor de treurenden 57 : 14-21
99	III Vasten in gerechtigheid en sabbat 58 : 1-14
124	IV God komt als Losser voor Sion 59 : 1-21
155	TWEEDE HOOFDDEEL: SION EN DE VREUGDEBODE 60 : 1-63 : 6
159	I YHWH het blijvende licht van Sion 60 : 1-22
195	II Een vreugdebode voor de treurenden 61 : 1-11
224	III Niet versagen totdat Gods volk het heiligdom binnentreedt 62 : 1-12
246	IV YHWH heeft de wijnpers alleen getreden 63 : 1-6
261	Noten
279	Lijst van gebruikte afkortingen

Trito-Jesaja **EENHEID**

Het derde deel van de commentaar op het boek Jesaja behandelt de hoofdstukken 56-66, veelal de Derde Jesaja of Trito-Jesaja (TJ) genoemd. Dit is niet de naam van een profeet in de canonieke zin van het woord. De literair-historische exegeese heeft de naam bedacht, omdat men meende dat het laatste grote tekstgedeelte van het boek Jesaja noch uit de hand van Proto-Jesaja, de vermeende auteur van cp. 1-39 (PJ), noch uit die van Deutero-Jesaja, de vermeende auteur van cp. 40-55 (DJ), kon zijn voortgekomen. Deze driedeling van het boek Jesaja geniet sinds de commentaar van B. Duhm (1892) in brede kring aanvaarding. Zij ligt ten grondslag aan de opzet van de serie 'De prediking van het Oude Testament' en vormt tevens het uitgangspunt van deze commentaar.

Zoals vaker gebeurt, bracht de hypothese wel een verklaring voor een aantal exegetische problemen, bij voorbeeld voor de verschillen in taal, stijl en historische achtergrond tussen Jes. 56-66 en de rest van het boek, maar op de duur bleek ook haar beperktheid, toen andere kenmerken van de tekst meer aandacht kregen. Het werd voorts al heel spoedig een kwestie of deze hoofdstukken het werk van één of van meer auteurs zijn, dan wel eigenlijk van een redactie, die materiaal van velerlei herkomst uit de tijd van voor en na de ballingschap verzameld heeft. Moeten we ons 'Trito-Jesaja' als een persoon, of als een school in de traditie van PJ en DJ voorstellen? Beschouwt men TJ als een individuele persoon, dan rijst de vraag naar de verhouding van zijn profetische ambt en zijn schrijverschap.

Over al deze vragen lopen de meningen zeer uiteen (S. Sekine).

Tot voor kort werden deze kwesties behandeld alsof cp. 56-66 een zelfstandig profetenboek vormden. Thans heeft men oog voor de nauwe samenhang tussen cp. 55 en cp. 56. Verder leeft de opvatting dat men cp. 56-66 niet mag isoleren van de redactiegeschiedenis van het gehele boek Jesaja. Deze hoofdstukken zouden noch in hun geheel noch gedeeltelijk ooit afzonderlijk hebben bestaan, maar van meet af zijn ontworpen als een onderdeel van het gehele boek, althans van een samenvoeging van de belangrijkste stukken van DJ en PJ. In dit proces van 'literarische Fortschreibung' zouden cp. 60-62 de kern vormen, die aansluit

op cp. 40-55 (O.H. Steck). Deze nieuwe opvatting heeft veel nieuwe perspectieven op TJ en zijn verhouding tot DJ geopend, maar is nog lang niet uitgekristalliseerd.

Oude en nieuwe theorieën over de redactiegeschiedenis van TJ convergeren hierin, dat de proloog (56 : 1-8) en de epiloog (66 : 15-24) taal en voorstellingen van latere datum bevatten dan de rest van cp. 56-66, en vervolgens dat 63 : 1-6 in vele opzichten een toevoeging vormt bij de kerncollectie van cp. 60-62. Wij delen deze opvatting. Toch is het onze stellige overtuiging dat een commentaar die te midden van veel nieuwe ontwikkelingen verschijnt, niet mag voortbouwen op theorieën waarvan de blijvende betekenis nog niet vaststaat, ook al bieden ze een veel betere verklaring voor allerlei verschijnselen van de tekst dan voorafgaande. Onze uitleg richt zich daarom op de integrale tekst van Jes. 56-66 en onderscheidt in deze hoofdstukken geen historische lagen, die min of meer zelfstandige hermeneutische eenheden vormen. De voortgaande lezing is normatief: op elk punt van de tekst wordt al het voorafgaande verondersteld. Terwijl we het goede recht van een dergelijk interpretatiemodel opeisen, ontkennen we niet de rechtmatigheid, ja de noodzaak van een uitleg op basis van een historische geleiding van de tekst. Synchronische en diachronische beschouwingswijzen vullen elkaar aan. Maar bij de huidige stand van het onderzoek van TJ hoort de studie van de diachronie in de vakliteratuur thuis, niet in deze commentaarserie. Bovendien is de synchronische uitleg geen voorlopige zaak, maar hoort hij een blijvend leesmodel te zijn.

Wanneer wij derhalve spreken over Tritto-Jesaja, bedoelen wij de persoon (of de personen) die de tekst van cp. 56-66 bezorgd heeft (hebben), zoals deze voor ons ligt. Deze naam staat dus niet voor de theoloog-redactor (de eigenlijke auteur) in onderscheid tot de profeet of profeten aan wie hij zijn materiaal zou hebben ontleend, ook niet voor de profeet (of de profeten) die de substantie van de orakels zou(den) hebben bezorgd, in onderscheid tot de redactor die dit alles met lichte toucheringen in het boek Jesaja zou hebben opgenomen. 'Tritto-Jesaja' of 'de profeet' staat in deze commentaar voor de auteur van de integrale tekst van deze hoofdstukken.

De tijd van Tritto-Jesaja

De vraag wanneer cp. 56-66 tot stand zijn gekomen, valt mede ten gevolge van de boven beschreven, onopgeloste vragen slechts bij benadering te beantwoor-

den. De *terminus a quo* is niet zozeer een historisch tijdperk als wel een onderdeel van het boek Jesaja, te weten cp. 40-55, omdat TJ talloze malen hiernaar verwijst. Indien we DJ rond de val van Babel (539 vóór Christus) en de eerste initiatieven tot terugkeer uit ballingschap mogen plaatsen, hoort TJ thuis in de tijd daarna, want hij spreekt niet meer over Babel en we vinden het thema van de uittocht uit deze stad bij hem enkel getransponeerd naar de intocht in het heiligdom. Zijn aandacht betreft de problemen van de samenleving in het thuisland: de situatie van het huis van YHWH op de heilige berg en de tweespalt tussen verdrukten en verdrukken in het volk van God. Maar welk tijdperk na de ballingschap vormt de meest waarschijnlijke achtergrond voor deze topics? Men heeft hierover heel verschillend gedacht: de jaren vrij kort na de terugkeer uit Babel, de tijd van Ezra en die der Makkabeeën. Pogingen om de twee bevolkingsgroepen tussen wie in TJ een polemiek woedt, nader te bepalen als een vroeg-apocalyptische en een theocratische richting uit de zesde en vijfde eeuw (P.D. Hanson) blijven speculatief, historisch gezien nog meer dan godsdienst-sociologisch. Dat geldt ook voor de hypothese dat het hoofdthema van TJ, 'de knechten van YHWH', een laat-profetische martelaarsbeweging uit ongeveer dezelfde tijd als bakermat verraadt (J. Blenkinsopp). Met andere woorden, een betrouwbare, precieze historische situering is nog altijd niet gelukt.

De *terminus ad quem* wordt in ieder geval bepaald door Jezus Sirach (48 : 24: 'Hij [Jesaja] troostte de treurende in Sion'; vgl. Jes. 61 : 3) en door de rol uit Qumrān met de volledige tekst van Jesaja (1QIs^a), hetgeen neerkomt op het begin of het einde van de tweede eeuw vóór Christus. Maar voor de verwoesting van het heiligdom, waarvan in Jes. 64 : 10-11 (9-10) sprake is, komt, voor zover onze historische kennis reikt, toch eerder de verovering van Jeruzalem door Ptolemaeus I in 302/1 in aanmerking dan de gebeurtenissen onder Antiochus IV in 169/8. Daarmee schuift deze begrenzing op naar het einde van de vierde eeuw vóór Christus (O.H. Steck).

Kan men het tijdperk tussen 539 en 302 nog nader preciseren? Plaatsing vóór de hervatting van de tempelbouw (volgens Hagg. 1 : 12-14 in 520) op grond van Jes. 60 : 13 en 66 : 1 of vóór de herbouw van de muren van Jeruzalem onder Nehemia (445) op grond van Jes. 60 : 10 blijft onzeker, enerzijds wegens de interne moeilijkheden van deze teksten, anderzijds omdat het niet duidelijk is of hun eventuele bewijskracht voor het geheel van cp. 56-66 geldt, indien men rekening moet houden met een lange redactiegeschiedenis. Al neigen veel exegeten tot de opvatting dat het merendeel van deze profetieën naar hun kern ontstaan is in de tijd tussen de terugkeer van de eerste karavanen ballingen (538) en de

hervorming van Ezra (455), toch blijkt telkens weer dat men niet verder komt dan heel uiteenlopende vermoedens wanneer het gaat om precieze dateringen. Dit moet ons te denken geven. TJ geeft de exacte historische achtergrond van zijn profetieën niet prijs, wél is het duidelijk dat de tijd na de ballingschap als zodanig zijn referentiekader vormt. Een precieze beschrijving van de omstandigheden heeft plaats gemaakt voor een typologische. Daarin vormen het uitblijven van het nieuwe heil, de misstanden in het huis van God en de verdrukking van bepaalde groepen door andere in het eigen volk de vaste dimensies, dit alles tegen de achtergrond van de belofte van DJ, die inhoudt dat Sion spoedig getroost en hersteld zal worden.

Eigenlijk is TJ bezig met de vraag: waarom is de profetie van DJ niet vervuld, wanneer zal dat eindelijk gebeuren? Deze bekommernis nu heerste in het gehele tijdvak van na de ballingschap. Verschillende concrete gebeurtenissen van verwoesting en onderdrukking tijdens die eeuwen gaven daartoe aanleiding. Zij kunnen de achtergrond vormen van de profetie van TJ. Indien wij bepaalde situaties aanwijzen, gaat dat ten koste van andere en doen wij de opzet van deze profetie misschien onrecht aan, omdat zij juist geschreven lijkt te zijn voor meer historische situaties tegelijk, die in theologisch opzicht overeenkomen (B.S. Childs). Daarom houden wij het erop dat de gehele periode na de terugkeer uit ballingschap naar haar exemplarische contouren het tijdperk van TJ vormt.

De herkomst van Trito-Jesaja

Na het voorafgaande is het duidelijk dat wij TJ nauwelijks kunnen situeren, tenzij geografisch in deze zin dat Sion het middelpunt van zijn belangstelling vormt. De omstandigheden in Babel komen bij hem niet aan de orde, ofschoon hij weet heeft van de diaspora, wél die van het thuisland Palestina. Over zijn geestelijke herkomst valt meer te zeggen. Hij staat geheel in de traditie van DJ en, in veel mindere mate, van PJ, althans van cp. 1-12. (Hij zinspeelt in ieder geval niet op teksten uit cp. 13-39.)

We staan hier voor een van de meest opvallende eigenschappen van TJ, die nog niet voldoende bestudeerd is. Zijn herkomst is eigenlijk alleen literair en theologisch te bepalen. Enerzijds constateren we dat zijn woordgebruik sterk overeenkomt met dat van DJ, hetgeen niet wegneemt dat het karakteristieke verschillen vertoont. Anderzijds verwijst hij tientallen malen naar specifieke passages in DJ, terwijl we zelden kunnen spreken van een citaat. Heel vaak betreft het slechts een

of twee woorden, maar die vertonen een zo verwante toepassing, vaak uniek voor DJ en TJ ten opzichte van de rest van de Schrift, dat een zinspel in het geding moet zijn.

Het is moeilijk dit verschijnsel te beschrijven omdat er nauwelijks vergelijkbare vormen van verwantschap in de Schrift bestaan. Het heeft ook niets gemeen met de wijze waarop de Schrift in de latere joodse traditie wordt geciteerd, omdat de bijbelteksten daarin altijd als zodanig herkenbaar, afgebakend en als uitspraak van een hoger gezag aan de orde zijn. Bij TJ is dat niet het geval. Hij noemt zijn voorganger niet eenmaal, vraagt ook niet naar de betekenis van diens uitspraken, maar verweeft diens taal creatief met die van hem zelf. Psychologiserende vragen, zoals: 'Heeft TJ dat verwijzen bedoeld? Was hij zich bewust van deze verwantschap in taal?', zijn uiteraard niet ter zake, want we kunnen het creatieve proces in de dichter/profeet niet reconstrueren. De vraag kan overal slechts luiden: is het taalgebruik van TJ hier inderdaad van dien aard dat het een naar DJ verwijzende functie bezit en komt de betekenis van de tekst van TJ mede tot stand door die functie van zijn taalgebruik? Wij beantwoorden de beide leden van deze vraag in zeer veel gevallen positief. Daarom ruimen wij in deze commentaar een niet geringe plaats in voor het verband tussen TJ en DJ, zonder nochtans dit verband systematisch te verkennen.

De geestelijke herkomst van TJ uit DJ gaat zo ver dat hij eigenlijk alleen bezig is met de vraag waarom de beloften, door zijn voorganger verkondigd, nog niet verwerkelijkt zijn en op welke wijze dit wél kan en tenslotte zal gebeuren. Deze verbondenheid in verwachting neemt niet weg dat we grote verschillen constateren tussen de situaties waarover de twee profeten spreken. TJ heeft de boodschap van DJ ingrijpend moeten vertalen naar de omstandigheden waarin Gods volk in zijn tijd leefde. Niet de terugkeer uit Babel was aan de orde, maar de opbouw van de samenleving in het land van de belofte. Vele begrippen krijgen daarom een andere inhoud, zoals de weg, gerechtigheid, licht, troosten, land, de komst van God en bovenal het nageslacht van de Knecht. TJ is opvallend creatief in deze transposities, in contrast, naar de mening van vele commentatoren, met zijn afhankelijkheid ten opzichte van DJ in taalgebruik. Maar dit oordeel ziet voorbij aan wat TJ als zijn opgave beschouwde: dezelfde belofte van DJ actualiseren voor een ander tijdsgewricht.

We mogen tenslotte niet verwaarlozen dat TJ ook in de traditie van PJ staat. Hij verwijst in ieder geval naar de beginhoofdstukken van het boek waarin zijn eigen werk een plaats heeft gekregen, en is verder ook in het gebruik van bepaalde termen door PJ beïnvloed. Hiermee is de aard van deze herkomst al aangegeven.

Het is hoofdzakelijk een kwestie van traditie, maar het is moeilijk uit te maken of het meer een profetische school dan wel een schrijversgilde betreft. De literaire verbanden zijn voor ons gemakkelijker te achterhalen dan die van de prediking. Op zijn minst mag men stellen dat TJ niet alleen maar in het boek Jesaja terechtgekomen is omdat hij nauw aansluit bij DJ. Hij is ook erfgenaam van PJ, misschien wel omdat DJ dat eveneens is. Maar hier betreden we het terrein der gissingen. Bij dit alles moeten we echter in het oog houden dat TJ's geestelijke verbondenheid met DJ veel dieper gaat dan die met PJ. De situatie van Gods volk was tijdens en na de ballingschap nu eenmaal geheel anders dan daarvoor.

Indien men onder geestelijke herkomst ook mag vermelden welke verbanden men mist, dan is het de verwantschap met de taal der psalmen. Bij DJ is die heel opvallend, bij TJ treft men niet meer gebedstaal aan dan in andere profetenboeken, minder zelfs dan in het boek Jeremia. Dat blijkt het duidelijkst uit het grote boetegebed van 63 : 7-64 : 12 (11). Dit is een door en door profetische compositie, waarin men hier en daar taalvormen uit de psalmen tegenkomt. Wat dit verschijnsel zegt over de eigen situatie van TJ, is nog niet duidelijk. Bevestigt het recente theorieën dat TJ niet het boek orakels vormt van een profeet die zelfstandig is opgetreden, maar van meet aan ontworpen is als een geschrift dat deel zou uitmaken van een groter boek? Al met al mogen we zeggen: TJ komt voort uit het boek Jesaja.

De taal en stijl van Trito-Jesaja

Het oordeel over de literaire kwaliteiten van TJ heeft sterk geleden onder het feit dat men hem, als auteur opgevat, een epigoon van DJ achtte, terwijl hij, als redactor opgevat, de matige waardering vond een samensteller zonder veel visie van divergent materiaal te zijn. Beide opvattingen zijn intussen weersproken, ja weerlegd.

De taal van TJ is sober, ja streng in vergelijking met de vloeiende taal van DJ, maar de term woordarmoede is misplaatst. Dit blijkt niet alleen uit verschillende statistische gegevens (Bastiaens-Beuken-Postma), maar bijvoorbeeld ook uit het feit dat waar TJ een woord in parallelisme herhaalt, hij tegelijkertijd een woordspeling of stijlmiddel aanwendt, zodat de zogenaamde woordarmoede functioneel is, dat wil zeggen de aandacht richt op iets anders. Wanneer men van de belangrijke lexemen nagaat hoe hun betekenis bij TJ zich verhoudt tot die bij DJ, dan vertonen zij vaak een hoog semantisch gehalte, omdat zij tegelijkertijd

aansluiten bij het vroegere gebruik en tevens nieuwe aspecten toevoegen. Vervolgens, het gebruik van deze lexemen binnen TJ vertoont consistentie en vaak ontwikkeling, zodat men echt van doorlopende betekenislijnen kan spreken. Deze zg. isotopieën rechtvaardigen mede onze keuze om de tekst van TJ als een eenheid te lezen, waarbinnen alle passages op elkaar betrokken staan. Om reden van dit alles vragen we in deze commentaar veel aandacht voor de semantiek door voortdurend te verwijzen naar het gebruik van termen elders, in TJ en DJ, op gevaar af de lezer daarmee te vermoeien.

Naast de taal van TJ vertoont ook zijn stijl een eigen homogene kwaliteit, die weliswaar verschilt van die van DJ. Dit is reeds eerder aangetoond voor wat betreft de klassieke stijlmiddelen (K. Elliger), in de jongste tijd ook voor wat betreft de compositietechnieken (G.J. Polan inzake cp. 56-59). In deze commentaar wordt de lezer nog bij vele andere passages daarop gewezen. Ook hier geldt wat we bij het woordgebruik hebben opgemerkt: de kwaliteit springt niet in het oog, maar is weerbarstig, misschien ook wel grillig, omdat patronen van opbouw, anders dan bij DJ, vaak op secundaire karakteristieken steunen en elkaar bovendien soms plotseling afwisselen.

Wat de versbouw betreft, vertoont TJ duidelijk minder variatie van technische mogelijkheden. De lengtemarges van de tweeledige versregel (bicolon) zijn enigszins ruimer, maar deze prosodische eenheid wordt zelden afgewisseld door een drieledige regel (tricolon) en zeker niet op zodanige wijze dat men aan deze afwisseling een ordening in strofen en stanza's kan aflezen. Het is eerder zo dat het onderlinge verband van parallelle versregels door de wetten van de syntaxis voor het proza of door stijlpatronen van herhaling van semantische elementen in bepaalde afwisseling wordt bepaald. Daar staat tegenover dat echt proza bij hem niet voorkomt (voor 66 : 18-24, zie aldaar).

Ook de opbouw van de klassieke profetische literaire genres treft men bij hem niet meer aan. Wat de strekking betreft, zijn zij natuurlijk aanwezig: de oordeels- en de heilsaankondiging, de beschuldiging en de vermaning. Maar zij vallen niet meer op door genrekarakteristieken, reden waarom het bijvoorbeeld geen zin heeft te onderscheiden in een heilsorakel en een heilsaankondiging, hetgeen bij DJ wél het geval is. Zij gaan bovendien op in grotere structuren en lopen daarom zozeer door elkaar dat volgens sommige onderzoekers er eigenlijk maar één genre meer bestaat: het orakel van heil en oordeel, waarin beide elementen voorwaardelijk zijn en afhankelijk van de bereidheid het levensgedrag te veranderen (P.D. Hanson: 'salvation-judgment oracle'). Toch is hier eerder sprake van een thematisch verband dan van een literair genre met formele kenmerken.

Van de eigen formele structuur van de klassieke profetische genres leeft alleen nog de indeling 'Gods ingrijpen – gevolgen', herkenbaar aan de persoonsvormen 'Ik' en 'gij/zij', voort. Maar in het algemeen genomen kan de genrekritiek weinig inzicht bieden in de structurering van de tekst.

De opbouw van Jes. 56-66

De indeling van deze hoofdstukken is sterk afhankelijk van de opvatting over het auteurschap en de redactiegeschiedenis. Ook hier bewegen de exegeten zich tussen de drie uitersten van een zich lineair ontwikkelende gedachtengang, een losse verzameling van orakels en een door verschillende historische achtergronden bepaalde compositie van heterogeen materiaal.

Onder invloed van het structuralisme is men gaan zoeken naar een immanente geleding van de tekst. Van verschillende zijden is gewezen op een concentrisch patroon (E. Charpentier, C. Westermann, P.-E. Bonnard, K. Pauritsch, R. Lack). Rond de kern, te weten de heilsaankondiging van cp. 60-62, die zelf ook concentrisch gecomponeerd is rond cp. 61, zouden in eerste instantie cp. (58-)59, een beschuldiging, en 63 : 7-64 : 12 (11), een boetegebed, op elkaar betrokken staan, en in tweede instantie de proloog, 56 : 1-8, en de epiloog, 66 : 18-24. Men kan deze correspondenties met vele bewijzen staven, maar de ontbrekende teksten vormen de moeilijkheid. Zij laten zich niet goed in dit schema dwingen. Daarnaast heeft men ook gewezen op de sequentiële overeenkomst van 56 : 9-57 : 21 met cp. 58-59 en die van 63 : 7-64 : 12 (11) met cp. 65-66 (O.H. Steck). De positie van deze laatste hoofdstukken is trouwens in meer opzichten onduidelijk. Sluiten ze TJ of het hele boek Jesaja af? Of begint ergens in cp. 66, en zo ja waar dan, de epiloog, die een pendant vormt van de proloog?

Naar onze bevinding bestaat er inderdaad een concentrische opbouw rond cp. 60-62, maar deze werkt niet door tot in alle onderdelen. Een grote moeilijkheid vormt de passage 63 : 1-6. Enerzijds worden hierin elementen uit cp. 59 die in cp. 60-62 niet aan de orde zijn gekomen, ingehaald, anderzijds speelt het hoofdstuk onmiskenbaar een rol in de redactie van het gehele boek Jesaja wegens zijn verwantschap met cp. 34. In de uiteindelijke opbouw vormt het een aanhangsel bij cp. 60-62. Het gedeelte tussen de proloog en genoemde kern, 56 : 9-59 : 21, bestaat wel uit enige zelfstandige stukken, maar deze horen toch bij elkaar in het kader van de beschuldiging en ook door talloze isotopieën. Het grote boetege-

bed, 63 : 7-64 : 12 (11), vormt daarvan de pendant. De passage 65 : 1-66 : 14 brengt in deze concentrische structuur een lineaire variant aan omdat zij de ontkenning van het thema 'de knechten' bevat. Hier blijkt dat door de concentrische structuur ook een dramatische lijn loopt, al is die bij lange na niet zo consequent en dominerend als in DJ. Het gebeuren dat zich in TJ voltrekt, is de opkomst van het nageslacht van de Knecht, die in DJ optreedt, uit een situatie van zonde en verdrukking en de vindicatie van dit nageslacht door YHWH (zie verder 'De boodschap van Trito-Jesaja'). Dit laatste geschiedt in cp. 65, met een vervolg in 66 : 1-14.

De rest van het slothoofdstuk, 66 : 15-24, vormt de epiloog van zowel TJ als het gehele boek Jesaja. Op subtiele wijze zijn hier bepaalde thema's uit 56 : 1-66 : 14 verweven met lijnen die door PJ en DJ heen lopen en deze twee hoofddeelen van het boek verbinden. Tegelijkertijd vormt deze epiloog in velerlei opzicht een pendant van de proloog, 56 : 1-8, zodat het begin en het einde van TJ de concentrische opbouw versterken.

Bij onze lezing van TJ zijn wij vooral geboeid geraakt door wat ons zijn hoofdthema lijkt: het visionaire verhaal hoe de nakomelingschap van de Knecht tot stand komt en hoe YHWH zijn belofte daaraan verwerkelijk maakt. In deze commentaar staat dit lineaire structuurbeginsel daarom voorop in de aandacht.

De boodschap van Trito-Jesaja

Hoeveel redenen er ook zijn om Jes. 56-66 als een zelfstandige eenheid te beschouwen, men kan de boodschap van deze hoofdstukken alleen begrijpen als een vervolg op DJ. Het eigenlijke thema van TJ neemt bij deze laatste zijn oorsprong. Wij hopen in deze commentaar aan te tonen dat TJ in geheel zijn oeuvre bezig is met de vraag naar de knechten van YHWH, tot op de laatste plaats waar de term bij hem voorkomt (66 : 14).

Terwijl DJ uitsluitend spreekt over 'de Knecht van YHWH' (enkelvoud), spreekt TJ uitsluitend over 'de knechten van YHWH' (meervoud), maar met dien verstande dat de eerste vermelding van het begrip in het meervoud nog juist vóór het einde van DJ valt (54 : 17). Op deze wijze krijgt de lezer binnen het bestek van DJ zelf al te horen in welke vorm dat zo kardinale thema zal worden voortgezet. Dit verband is niet toevallig. In de laatste tekst waar sprake is van de Knecht, wordt hem beloofd dat 'hij nakomelingen («zaad») zal zien' (53 : 10), maar waar en hoe dit zal gebeuren, blijft een vraag. Hierop geeft de eerste tekst over

'de knechten van YHWH' een voorlopig antwoord. De stad die in cp. 54 wordt toegesproken, verneemt dat haar kinderen als de knechten van YHWH zullen leven op hun eigen «*erfdeel*», dat gelijk staat met Gods 'gerechtigheid' (54 : 17). Zo verlaat de lezer DJ met een eerste vermoeden wie deze knechten van YHWH zijn en wat hun deel is. TJ zal dit moeten uitwerken.

De proloog van TJ veronderstelt de vraag naar 'de knechten' en geeft het begrip een programmatische plaats (56 : 6). In het eerste en tweede hoofddeel (56 : 9-63 : 6) ontbreekt de term geheel, maar dit is een zaak van 'literaire verzwijging', want de kwestie blijft de aandacht trekken. De knechten komen geleidelijk uit het niet als partij naar voren door de ontwikkeling van de begrippen 'gerechtigheid' en «*zaad*», dat op het einde overgaat in 'volk'. (Deze begrippen behoren in DJ al tot het semantische veld van 'de Knecht'.) De genoemde hoofdstukken bevatten een drama, waarin de knechten opstaan uit zonde en onderdrukking om het rechtvaardige nageslacht van de Knecht te vormen. Op het einde ervan, na de visionair geanticipeerde intocht in het heiligdom van Sion (62 : 10-12), zijn zij als zodanig geconstitueerd. In het lange boete- en klachtgebed dat daarop aansluit (63 : 7-64 : 12 [11]), dienen zij zich als zodanig aan. De ellende waarin Sion verkeert, is niet te rijmen met het statuut van deze knechten (63 : 17). Zo volgt cp. 65, waarin het thema van de knechten van YHWH centraal staat (vooral vs. 13-16). YHWH vindiceert hier zijn knechten tegenover hun verdrukkers. De laatsten verdwijnen in het oordeel, voor de eersten vangt de verwerkelijking van de beloften aan. Tenslotte komt de profeet in een samenvatting (66 : 14) nog eenmaal op dit thema terug.

TJ geeft dus een theologisch antwoord op de vraag hoe het nageslacht van de Knecht tot stand komt, maar de historische referentie van 'de knechten van YHWH' is even enigmatisch als die van 'de Knecht' zelf bij DJ (zie onder 'De tijd van Trito-Jesaja'). Het zal blijken, vooral bij 59 : 21 en cp. 61, dat TJ de belofte van een nakomelingschap voor de Knecht (53 : 10) in deze zin ernstig neemt dat dit kroost volgens hem van geslacht op geslacht wordt gerealiseerd. De vraag naar één bepaalde historische verschijningsvorm van 'de knechten' is dus even onjuist als in het geval van 'de Knecht'. De Knecht en de knechten treden overal daar op waar ook de andere dimensies van de prediking van TJ van toepassing zijn.

De overige grote thema's van TJ staan in verband met dat van de knechten. Zo vormt Sion een zeer belangrijke topic: de onaanzienlijkheid van de stad nu (cp. 59) tegenover haar omvorming tot lichtend middelpunt van de aarde (cp. 60-62). Maar Sion heeft alles met de Knecht en zijn nageslacht te maken. Het zal blijken

dat TJ de taak van de Knecht om een licht voor de volken te zijn (49 : 6), op de stad overdraagt (60 : 1-3). Daarom zal haar bevolking geheel uit rechtvaardigen bestaan (60 : 21; 61 : 3; 62 : 10-12; 65). In dit verband speelt ook 'de heilige berg van YHWH', een begrip uit PJ (2 : 2-4), opnieuw een rol. Het huis van God op deze berg is de plaats waar Hij Israël met de volken, beide voor zover zij Hem dienen, verzamelt (56 : 7; 57 : 13; 65 : 25; 66 : 20). Een ander belangrijk thema is dat van de verdrukten en de treurenden. Zij vormen een groep binnen Israël, uitgebuit door anderen uit dezelfde gemeenschap (56 : 9-57 : 2; 57 : 15,18; 58 : 6-7; 61 : 1-3; 66 : 1-6). Geleidelijk aan worden ze geïdentificeerd met de knechten van YHWH, naar gelang ze de zondigheid achter zich laten en de verlossing van YHWH verwachten (cp. 59). Door dit proces voltrekt zich een grote scheiding in het oude Israël. De verdrukkers van de knechten, zelf afkomstig uit Israël, gaan ten onder in het oordeel (65 : 1-66 : 6), terwijl de volken die de ballingen terugbrengen, met de rechtvaardigen in Israël tot de dienst van YHWH toetreden en voortaan het eigenlijke volk van God vormen (56 : 6; 60; 66 : 18-23).

Zo wortelen al deze thema's in dat van de knechten van YHWH. Dit geldt zelfs voor 'de nieuwe hemel en de nieuwe aarde' (65 : 17; 66 : 22). Een zelfstandige eschatologische belangstelling voor de kosmos is TJ daarbij vreemd. Het is eerder zo dat de omwenteling in de bestaansomstandigheden van de knechten zichtbaar wordt tot in het bestel van de schepping. De apocalyptiek zal later graag aansluiten bij de radicale verwoording van TJ's radicale verwachting in deze.

Enige opmerkingen bij het gebruik van deze commentaar

In het algemeen volgt deze commentaar de opzet van Deel II A en B. Evenwel, omdat TJ zo sterk aansluit bij DJ, moeten wij bij de verklaring van vele begrippen naar de betekenis daarvan bij zijn voorganger verwijzen. Dit maakt de uitleg misschien uitgebreid, maar het leek ons onvermijdelijk.

We hebben ook gekozen voor een andere opzet van de *Samenvatting* op het einde van iedere passage. Eigenlijk verwacht men hier iets van de doorwerking van de betreffende teksten in het Nieuwe Testament. Maar algemeen staan exegeten thans huiverig met betrekking tot dogmatische constructies tussen de twee Testamenten waarbij men de feitelijke *Wirkungsgeschichte* verwaarloost. Een opzet die aan het laatste recht doet, kan binnen de beschikbare ruimte zelden verwerkelijkt worden. We hebben er daarom vaak voor gekozen de verklaring van een

passage samen te vatten vanuit de uitleg die een bepaalde tekst in de joodse traditie heeft ontvangen. Zo kan de commentaar misschien op bescheiden wijze een bijdrage leveren aan de algemene behoefte onder theologen om enigszins vertrouwd te raken met de joodse exegese. Het is aan hen een oordeel uit te spreken over de vraag of wij daarin zijn geslaagd.

Tenslotte een uitleg van twee technische termen. Verwijzingen naar de 'Inleiding' (met hoofdletter) hebben betrekking op deze inleiding op dit commentaar-deel, verwijzingen naar de 'inleiding' (met kleine letter) betreffen de inleiding aan het begin van elke passage.

Literatuur (voor zover niet vermeld onder 'Keuze uit de literatuur'):

J. Blenkinsopp, The 'Servants of the Lord' in Third Isaiah, *Proceedings of the Irish Biblical Association* 7 (1983), p. 1-23

E. Charpentier, *Jeunesse du Vieux Testament*, Paris 1963

B.S. Childs, *Introduction to the Old Testament as Scripture*, London 1979

S. Sekine, *Die tritojesajanische Sammlung (Jes 56-66) redaktionsgeschichtlich untersucht* (BZAW 175), Berlin 1989

toegang voor alle volken op de heilige berg van YHWH

Men kan deze passage uit drie gezichtspunten beschouwen. Allereerst opent zij het derde gedeelte van het boek Jesaja (cp. 56-66). In zover zijn deze verzen programatisch; zij leggen de grondslag voor de boodschap van TJ. In zover steken zij ook sterk af tegen DJ; zij weerspiegelen de situatie van de gelovige gemeente na de ballingschap. Als ouverture van TJ staat de passage ook niet alleen. Omdat cp. 56-66 minder een dramatische voortgang kennen, zoals cp. 40-55, meer een lineaire, ten dele concentrische opbouw, moet 56 : 1-8 gelezen worden in verband met 66 : 15-24. Beide passages vormen het omramende kader van TJ (Polan, p. 79-89; zie ook de Inleiding onder 'De opbouw van Jes. 56-66').

Uit een tweede gezichtspunt vormt deze passage de brug tussen DJ en TJ. Zoals wij in de Inleiding gezegd hebben, vatten wij de drie delen van het boek Jesaja niet op als drie zelfstandige werken die los van elkaar ontstaan en in één band terechtgekomen zijn. Neen, hun onderlinge samenhang is hecht. TJ bouwt intensief voort op de profetieën van zijn voorgangers. Het is zelfs zo dat de drie hoofdcollecties in de uiteindelijke redactie van het boek Jesaja door een fijn geweven net van kruisverbindingen tot een echte eenheid zijn uitgegroeid. Daarbij sluit 56 : 1-8 niet in het algemeen op PJ en DJ aan, maar vormt het heel speciaal een verlengstuk van cp. 55¹. Men kan met name 55 : 6-56 : 8 als een thematische eenheid lezen. Sommigen hebben deze verzen dan ook geheel of gedeeltelijk tot DJ gerekend (vgl. deel IIB, p. 277).

Een derde gezichtspunt op 56 : 1-8 biedt de literaire kritiek. Het onderzoek heeft zich tot nu toe sterk op vragen van deze aard geconcentreerd. Men heeft getracht de oorspronkelijke woorden van de profeet te onderscheiden van de overlevering of de redactie waarin zij later gevat zouden zijn. Deze methode heeft tot een groot aantal uiteenlopende voorstellen geleid (overzichten bij Pauritsch, p. 31-38; Sehmsdorf, p. 542vv.). Daarbij ging men ervan uit dat achter TJ een individuele profeet schuilgaat, wiens mondelinge orakels door de overlevering te boek zijn gesteld. Evenwel, met de mogelijkheid dat TJ vooral een schrijver is geweest of voor een school staat, heeft de literaire kritiek nauwelijks rekening gehouden. Zij heeft wel aangetoond dat de taal van deze passage voor een belangrijk deel van (lang) na de ballingschap dateert (Sehmsdorf, p. 544-556).

De genrekritiek heeft de opbouw van de passage aldus bepaald. Na de bodespreuk volgen een vermaning (vs. 1a), die gefundeerd wordt op een heilsbelofte van God (vs. 1b), en een gelukwens van de profeet (vs. 2). Het corpus van de passage (vs. 3-7) bevat een profetische tora (Kessler, p. 21-24; Westermann, p. 249; Pauritsch, p. 43vv.). Men neemt aan dat profeten in dit genre een priesterlijke beslissing over een kwestie van sacraalrechtelijke aard nabootsen (vgl. Hag. 2 : 11-15; Amos 4 : 4v.)². Hier doet de profeet een uitspraak over wie toegang hebben tot de cultische gemeenschap. Hij wijst de klacht van vreemdelingen en ontmanden, dat zij niet behoren tot Gods volk (vs. 3), af en fundeert deze beslissing in een woord van YHWH tot beide groepen (in chiasmische volgorde: de ontmanden in vs. 4v., de vreemdelingen in vs. 6-7a). Het slot van dit godswoord (vs. 7b) bereikt een algemene gelding ('voor alle volken') die ver uitrijst boven de concrete aanleiding van vs. 3. De passage sluit met een nieuw godswoord, een heilsgarantie voor Israël (vs. 8), die evenwicht schept ten opzichte van de voorafgaande belofte aan de volken.

De opbouw ziet er dan aldus uit:

1a'	bodespreuk
1a''-2	opwekking tot gerechtigheid
1a''	aansporing
1b	heilsbelofte van YHWH
2	gelukwens van de profeet
3-7	uitspraak over wie toegang hebben tot de gemeente
3	de profeet wijst de klacht af van:
3a	vreemdelingen
3b	ontmanden
4-7	heilsbelofte van YHWH:
4a'	bodespreuk
4a''-5	voor ontmanden
4a''-b	adressering en voorwaarden
5	belofte
6-7a	voor vreemdelingen
6	adressering en voorwaarden
7a	belofte
7b	heilsbelofte voor alle volken
8	heilsgarantie voor Israël

De genrekritische opbouw wordt bevestigd door tal van stilistische verschijnselen, zoals chiasmische woordpatronen binnen vs. 1-2 en vs. 3-7 (Polan, p. 44-90).

1 De bodespreuk kan zowel het gehele oeuvre van TJ inleiden als meer in het bijzonder de volgende opwekking. Zoals hier komt hij alleen nog in 65 : 8; 66 : 1 voor (met *kī* in 56 : 4; 57 : 15; 66 : 12). Het valt op dat TJ, in tegenstelling tot DJ, de naam YHWH niet uitbreidt met bijstellingen (vgl. 56 : 4; 65 : 13; 66 : 12). De bodespreuk is bij hem trouwens minder functioneel en geleidend. De opwekking (vs. 1a'') is uiterst kort, bijna een motto dat de prediking van TJ samenvat. Beide uitdrukkingen, 'het recht onderhouden' en 'gerechtigheid doen' (*šmr mišpāt* en '*šh š^edāqā*'), behoren tot het laat-bijbelse taalgebruik, zoals men dat vindt in de redactie van de boeken Jeremia en Ezechiël, bij de Deuteronomist en de Chronist. (Sehmsdorf [p. 545] vermeldt respectievelijk Deut. 12 : 1; 26 : 16v.; 30 : 16; I Kon. 8 : 58; 9 : 4; Ez. 11 : 20; 18 : 9; 20 : 18v., 21; 36 : 27; 37 : 24; Hos. 12 : 7; Ps. 106 : 3; 119 : 106 en Deut. 33 : 21; II Sam. 8 : 15; I Kon. 10 : 9; Jer. 9 : 23; 22 : 3, 15; 23 : 5; 33 : 15; Ez. 3 : 20; 18 passim; 33 : 14, 16, 19; 45 : 9; Ps. 106 : 3; I Kron. 18 : 14; II Kron. 9 : 8.) Overigens is het woordenpaar 'recht/gerechtigheid' TJ zelf vertrouwd. Het functioneert in de vaststelling dat Israël geen rechtvaardige samenleving heeft ingericht (58 : 2 [bis]; 59 : [4], 14; *mišpāt* ook alleen: 59 : 8, 15; *š^edāqā* alleen: 57 : 12; 64 : 5). Maar deze is niet uitsluitend voortbrengel van menselijke inzet (56 : 1), zij wordt tegelijkertijd verwacht en komt als een gave van God (59 : 9; *mišpāt* ook alleen: 59 : 11; 61 : 8; *š^edāqā* alleen: 59 : 16v.; 60 : 17; 61 : 10v.; 63 : 1). Beide woorden spelen bij DJ een zeer belangrijke rol, maar nooit in parallellisme (wèl bij PJ: 1 : 27; 5 : 7, 16; 9 : 6; 26 : 9; 28 : 17; 32 : 16; 33 : 5; Polan, p. 59vv.) en met een andere inhoud (vgl. voor *mišpāt* deel IIA, p. 42v., 53; deel IIB, p. 19 en voor *š^edāqā* deel IIA, p. 297; Bastiaens-Beuken-Postma, p. 6vv.). We hebben hier een eerste voorbeeld van de wijze waarop TJ aan de taalschat van DJ nieuwe inhoud geeft. In het algemeen komt dit hierop neer: hij neemt talloze sleutelbegrippen over, maar benut ze in andere verbanden van betekenis. Zo krijgt de aansporing te leven volgens de geboden een zwaarder accent dan bij DJ, voor wie de vertroosting van Gods volk voorop stond. De openingsverzen van beide profeten, 40 : 1 en 56 : 1, typeren het verschil tussen hun boodschappen.

Dat we dit verschil niet als een tegenstelling mogen zien, blijkt uit vs. 1b. De opwekking 'gerechtigheid te doen' wordt gefundeerd in een heilsbelofte van YHWH: '«Waarlijk», mijn heil «is nabij» om te komen en mijn gerechtigheid om zich te openbaren'. Dit klinkt als een samenvatting, misschien zelfs een vrij citaat van DJ. In het parallelle gebruik van de stammen *šdq* en *yš'* ('gerechtigheid/heil') komen TJ en DJ overeen (45 : 8b, 21; 46 : 13; 51 : 5v., 8; 56 : 1b;

59 : 17; 61 : 10; 62 : 1; 63 : 1), maar de verbinding van 'gerechtigheid' met een persoonlijk voornaamwoord dat op YHWH slaat, is kenmerkend voor DJ (Bastiaens-Beuken-Postma, p. 7v.). Bij TJ (56 : 1; 59 : 16) lijkt het idioom te zijn dat bewust aan DJ herinnert, hier vooral aan 46 : 13: 'Ik breng mijn gerechtigheid nabij, zij is niet ver, en mijn heil zal niet toeven'. Naast het genoemde woordenpaar is de term 'nabij' (*qrb*) een opvallende overeenkomst, maar deze toont tevens dat DJ en TJ een verschillende visie hebben op het heil (Odeberg, p. 35). DJ ziet het heil meer als iets dat God thans uitwerkt (*q̄rabitī*), voor TJ is het een bereikte toestand (*q̄rōbā*), die wacht om zichtbare werkelijkheid te kunnen worden. Het verschil in terminologie ('Ik breng nabij' en «*is nabij*») typeert de verschillende beleving van het nieuwe heil, maar men moet dit onderscheid niet als een grof sjabloon toepassen. Want het intreden van dit heil wordt in vs. 1b enerzijds gekenmerkt met een begrip dat ook TJ gebruikt, 'komen' (*bw*) in deze betekenis: 59 : 19v.; 62 : 11; 66 : 15), anderzijds met een term die in deze toepassing alleen bij DJ voorkomt, 'openbaren' (*glh*: 40 : 5; 53 : 1; bij TJ in ander verband in 57 : 8).

Wij zijn zo uitvoerig op het beginvers van TJ ingegaan omdat het exemplarisch is voor de verhouding van TJ tot DJ. Wij hebben geconstateerd dat zij in thematiek en woordenschat deels overeenkomen, deels verschillen. Naar onze mening mag men hun verhouding niet als een tegenstelling uitleggen (pace Duhm, p. 419; Fohrer, p. 186). Waar wij verschillen waarnemen, hebben die voor TJ zelf waarschijnlijk niet bestaan. Hij zet de prediking van DJ voort en verraadt nergens de bedoeling zijn voorganger te corrigeren, wèl de opzet bij hem aan te sluiten. De verschillen zijn dan eerder toe te schrijven aan de andere voorstellingswereld en de andere behoeften van een andere tijd, die zelfs waar de taal dezelfde is gebleven, er toch soms een andere zin aan geeft.

2 Nadat de opwekking (vs. 1a) is verankerd in een heilswoord van YHWH, dat de prediking van DJ samenvat (vs. 1b), fundeert de profeet haar nu in een gelukwens (zaligspreking). Het taalgebruik hiervan en vooral de vermelding van het sabbatsgebod zonder dat van de besnijdenis wijzen op dezelfde late periode waarin vs. 1a thuishoort. Hier spreekt een belangstelling die dicht bij de kring van de Chronist ligt dan bij de priesterlijke overlevering (Sehmsdorf, p. 545vv.). Het terminologische en inhoudelijke verband tussen vs. 1a en vs. 2 bevestigt ons vermoeden dat vs. 1b als een citaatachtige samenvatting van DJ's prediking, als een tussenzin bedoeld is, en nodigt ons ertoe uit vs. 2 als een voortzetting, een uitwerking van vs. 1b te lezen. In chiastische volgorde herneemt vs. 2a ('de sterveling die dit doet [*'sh*] en het mensenkind dat daaraan

vasthoudt') de oproep van vs. 1a'' ('doet [*'sh*] gerechtigheid') en wordt vs. 1a'' ('onderhoudt het recht' [*'smr*]) verduidelijkt door vs. 2b ('die acht geeft op de sabbat [*'smr*], zodat hij hem niet ontheiligt, en acht geeft op zijn hand, zodat zij niets kwaads doet'). De uitwerking is merkwaardig. De oproep gerechtigheid te doen (vs. 1a''') wordt in vs. 2a geamplificeerd, maar niet geconcretiseerd. De oproep om het recht te onderhouden (vs. 1a'') wordt wél geconcretiseerd: enerzijds in het sabbatsgebod, dat blijkbaar exemplarisch staat voor de verhouding tot YHWH (Cheyne, p. 63: 'de eerste stenen tafel'), anderzijds in de niet-exemplarische, maar alle verboden samenvattende bewoording: 'zodat zij (de hand) niets kwaads doet' (vs. 2b). Zoals de dienst aan God staat of valt met de onderhouding van de sabbat, zo moet men het kwaad in al zijn mogelijke vormen mijden. Op het sabbatsgebod zal TJ nog terugkomen (cp. 58), concrete mistoestanden zal hij later opsommen (56 : 9-57 : 13; 58; 59 : 1-15; 65 : 1-11; 66 : 1-4).

De vorm van een gelukwens (zaligspreking: '*ašrē*) is voor TJ uniek. In tegenstelling tot de zegenspreuk (*bārūk*) is hij van latere datum. We vinden hem vooral in Psalmen en Spreuken. Hij is geworteld zowel in de liturgie van de tweede tempel (Ps. 65 : 5; 84 : 5v.) als in de ervaringswijsheid (Spr. 14 : 21; 20 : 7; 28 : 14)³. Anders dan de zegenspreuk, die ook op God van toepassing is, wordt de gelukwens alleen over mensen uitgesproken. Aan wie op zoek is naar geluk, verkondigt hij dat welzijn te vinden is in de gehoorzaamheid aan Gods geboden (Ps. 1 : 1v.; 40 : 5; 41 : 2v.; 94 : 12v.; 119 : 1v.; 128 : 1v.) en in aandacht voor de vermaningen van de wijzen (Spr. 3 : 13; 8 : 32, 34; 16 : 20; 29 : 18). De formule mag versleten lijken, hij roept toch in herinnering dat de wet geen last is, door de willekeur van een despoot opgelegd, maar een goede weg, die mensen tot volledige ontplooiing brengt, die vorm geeft aan het verlangen om het leven in volheid te genieten. Juist het feit dat wet en wijsheid, morele verplichting en bestaanservaring elkaar dekken en de mens hetzelfde levenspatroon voorhouden, onthult de humanistische instelling van de bijbelse ethiek. De opwekking hoeft niet uit te lopen op dwingerig zedenpreken, maar blijkt ingegeven door zorg voor het geluk van het menselijke geslacht. De prediking van een leven in gerechtigheid stoelt op de ervaring dat mensen daardoor bevrediging van hun diepste hunkeren vinden.

De opvatting dat de gerechtigheid een weg ten heil is voor alle mensen, komt hier tot uitdrukking in het woordenpaar 'sterveling/mensenkind' (*'nōš / bēn 'ādām*; vgl. Jes. 51 : 12; Ps. 8 : 5; 73 : 5; 90 : 3; 144 : 3; Job 25 : 6). De vertaling 'sterveling' is te zwaar, in het algemeen maar ook voor de context van een gelukwens. De betekenis van *'nōš* sluit wel het aspect van geschapen, contin-